

Malo kasnije Dobran se igra riječima i time opet neposredno pokazuje svoj odnos prema situaciji u kojoj se nalazi. Kad ih milicionar dovede na cilj, reče:

– *Udite, hajde, u stanicu.*

– *Konduker! – Vikno je Dobran iza mojih leđa – Koja je ovo stanica? (50)*

Ali nije Dobran takav samo kad je pijan i u odnosu prema milicionaru. On i trijezan upotrebljava riječi ne samo da izrekne svoj sud o nekim pojavama nego i svoj osjećajni odnos.

Sjede prijatelji u gradskom parku punom djece, vrtuljaka i kućica iz bajki i priča. Dobran je tužan, misli na svoju nevolju, a prijatelj ga želi utješiti te ga upozorava na mladost i radost oko njih:

– *Dan dječje radosti – rekoh. – Ringlšpil.*

– *Morao bi čovjek biti dijete da bi se radovao . . . dolapu (49).*

Dobranova je osnovna misao da se vrtuljku ne može radovati jer nije dijete, a sada ima posebnih briga. Ali tu je osnovnu misao znatno pojačao riječju *dolap*. To ne bi mogao postići upotrebom ni riječi vrtuljak ni ringlšpil. Dolap je perzijska riječ i nama je došla preko turskoga. Ima više specijalnih značenja, a glavno je i najpoznatije: okretni uređaj kojim se pokreće crpka za vodu. Koliko dolap i može poslužiti kao vrtuljak, ta je njegova služba slaba, vožnja na njemu ne daje ni desetinu užitka kao na vrtuljku. I kad bi se radovao vrtuljku, ne bi sada bio za vožnju jer to i nije vrtuljak, nego obično okretalo, – dolap.

Slobodan se Novak vješto služi upletanjem riječi različitih vrijednosti i tako stvara vrlo napetu jezičnu strukturu. To ujedno pokazuje da pisac neknjiževne riječi i riječi iz drugih stilova ne mora stavljati u navodnike jer su one dovoljno odijeljene ako su upotrijebljene zbog osjećajnih i drugih stilskih razloga. Pri čitanju takvih djela valja pripaziti na sve izražajne vrijednosti jer u dobra pisca ni jedna riječ, ni jedan oblik nije slučajno upotrijebljen.

O FONEMU

Milan Moguš

U instruktivnom članku prof. R. Katičića »Terminologija u suvremenoj lingvistici« (Jezik, XIII, str. 134–144) izloženi su i definirani najosnovniji termini suvremene lingvistike u želji da čitaocu s običnom tradicionalnom gramatičkom naobrazbom ne bude teško čitanje suvremenih lingvističkih djela i da suvremena lingvistika pri prvom susretu ne djeluje kadikad i odviše od-

bojno. »Potrebno je stoga poduzeti – nastavlja prof. Katičić – sve što se može da bi se ublažile nepovoljne posljedice . . . i olakšao pristup suvremenim znanstvenim spoznajama« (str. 135). I prvi korak već je učinjen upravo gore spomenutim člankom (kod mnogih je naroda taj korak napravljen ranije, pa danas već izlaze oveće popularne knjige o jeziku, kod Poljaka na primjer).

Jasno je da se jednim člankom ne mogu obuhvatiti svi termini, a jasno je i to da se u preglednom, uvodnom, članku teško mogu *detaljnije* razložiti svi oni elementi koji su potrebni za nedvosmisleno razumijevanje problemâ što su vezani uz određen termin. Zato ću, poduzimajući bar mali dio onoga što je u ovom času potrebno, nastojati da kažem nekoliko osnovnih misli o jednom od temeljnih pojmova suvremene lingvistike, o fonemu, kako bi se »ponor . . . između stručnjaka i obrazovanog laika« što više smanjio.

Ljudi saobraćaju međusobno na najrazličitije načine: riječju i pismom, semaforom i zviždalkom, zastavicom, gestom, mimikom. Sve su to *govori* sa svojim sistemima znakova. Ali, svi znakovi nisu jednaki – ni oblikom ni unutrašnjom strukturom. I upravo od te unutrašnje strukture znaka, kao bitnog elementa u sistemu komunikacije zavisit će karakteristika svakoga pojedinog govora. Naime, govori imaju samo jednu vrstu znakova, a drugi mogu imati i više vrsta. Pokret glavom odozgo prema dolje može značiti: »Da« ili »Jest« ili »Odobravam« ili »Slažem se« ili »Tako je« ili »Paljba« itd. To znači da smo upotrijebili određen znak koji se odnosi na čitavu situaciju, da nam je znak jednak značenju, pa je zato taj znak po svojoj unutrašnjoj fakturi nedjeljiv, tj. značenjski nedjeljiv. Ali to nije jedina karakteristika ovoga govora. On će imati i znak za označivanje suprotne situacije. Prema tome, njegov inventar može biti veoma malen, sveden, recimo, na svega dva znaka, ali taj inventar mora postojati. S druge pak strane treba reći da ovakav govor razumijemo zato što smo to usvojili kao društveni običaj. Iz toga slijedi da se govor osniva na konvenciji određene sredine. Prema tome svaki govor ima ove karakteristike: inventar znakova s propisima za upotrebu i konvenciju znakova. Možemo uzeti bilo koji govor da se osvjedočimo u to. Govor semafora na raskršću ima također te elemente: inventar od tri znaka (crveno, žuto, zeleno svjetlo) s propisima za upotrebu i konvencionalnost jer je usvojen kao običaj određene društvene sredine. Isto je tako i s govorom pomorske signalizacije pomoću zastavica.

Samo, sve te govore povezuje još jedna odlika: oni imaju inventar znakova sa stalnim značenjem. Svaki dio stvarnosti ili svaku situaciju oni mogu saopćiti samo u slučaju ako je to unaprijed predviđeno. Ako bi se npr. pomoću pomorske signalizacije htjelo saopćiti nešto što nije predviđeno u sistemu zastavica, bilo bi to nemoguće jer nema odgovarajućeg, unaprijed utvrđenog znaka.

A kako je u jeziku? Pogledajmo malo поближе. Neočekivan pad na pločnik može izmamiti krik: – *jao!* Znači li naše »*jao!*« u tom trenutku da smo ozli-

jedili ruku ili da smo slomili kost? Ili možda *j* iz našeg krika znači »pad«, *a* »bol«, a *o* »prijelom«? Ili možda *o* znači »pad?« Naravno – ne. U našem se kriku splele sve zajedno tako da je nemoguće reći koji se dio krika odnosi na koji dio situacije. To znači, kao i u ranijim primjerima, da naš krik »pokri-va« čitavu situaciju i da je taj znak, prema tome, nedjeljiv. Međutim, baš za razliku od ranijih primjera, mi možemo naš nesretan pad saopćiti i na drugi način, npr. rečenicom: »Zbog neopreza pao sam na pločnik, ozlijedio ruku i slomio kost, pa me sada strašno boli!« Upravo zato što ljudskim govorom možemo nešto saopćiti na dva načina, dolazimo do spoznaje da ljudski govor ima još jednu dimenziju, nepoznatu drugim govorima: dimenziju dvostruke razine. Jednom se razinom ljudski govor veže za ostale govore s nedjeljivim znakovima (»jao!«), drugom pokazuje da kao komunikativno sredstvo pripada višem hijerarhijskom redu (rečenica: »Zbog neopreza pao sam na pločnik . . .«).

Pomislimo samo što bi bio jezik kad ne bi imao spomenute dvije razine, bolje reći kad ne bi imao druge. Svakoj bi situaciji tada morao odgovarati jedan nedjeljiv znak. To znači da bismo za neograničen broj različitih situacija u našem životu morali imati neograničen broj različitih znakova. Tko bi sve to uspio zapamtiti! Globalni znakovi, nedjeljivi u značenjskom smislu mogu nam poslužiti onda kad se sporazumijevamo o nečem što ima ograničen, malen broj situacija (kao što su npr. propisi o reguliranju saobraćaja pomoću semafora). Ali jezikom se sporazumijevamo u svemu. U njemu dakle moramo imati mogućnosti izražavanja u neograničenom broju životnih situacija. Tu mogućnost pruža nam upravo druga, viša razina ljudskoga govora koja je – za razliku od prve – djeljiva, raščlanjiva, i to značenjski djeljiva. Naša rečenica »Zbog neopreza pao sam na pločnik . . .« u stvari je raščlanjivanje situacije jer odvajamo uzrok pada, sâm pad, subjekt pada i mjesto pada. Fenomen raščlanjivosti ljudskoga govora omogućava nam dakle da pomoću određenog broja značenjskih dijelova napravimo beskonačan niz rečenica.

Raščlanjivost ljudskoga govora ipak ne prestaje tu. Naime, i pojedinačni značenjski dijelovi mogu se dalje raščlanjivati. Oni su složeni od jedne ili više razlikovnih jedinica. Najmanja takva jedinica koja se više ne može dijeliti – zove se *fonem*.

Ali, ovdje se odmah postavlja pitanje: po kojem principu da raščlanjujemo značenjske dijelove, drugim riječima: do koje ćemo mjere dijeliti da bismo odredili najmanju jedinicu.

Uzmimo npr. riječ *red*. Dok izgovaramo tu riječ, naši govorni organi zauzimaju određene položaje. Izgovor čitavog izraza rezultat je neprekidnog tijeka artikulacijskih pokreta. Dakako, taj tok možemo podijeliti na nekoliko dijelova. Ali ta podjela izvršena je onda s fizičkog, fiziološkog gledišta, a ne s funkcionalnog, tj. gledamo koji su pokreti napravljeni da bi se izgovorio svaki dio izraza ili čitav izraz bez obzira na značenje samoga izraza. Prema

tome, pri ovakvu promatranju imamo posla s *fonima* ili *zvukovima*, a ne s fonemima.¹ Pogledajmo dakle taj izraz s funkcionalne strane koji služi sporazumijevanju među ljudima.

Izrazu *red* zvukovno su blizi izrazi *led* i *med*. To znači da je dio zvukovnog kostura tim izrazima zajednički. Različit im je samo početni zvuk. I upravo taj različit početni dio uzrok je u razlici, u značenju spomenutih izraza. Uzrok značenjskoj razlici nije, prema tome, u artikulacijskom ostvarenju zvuka (jer zvuk *e* u izrazima *red*, *led* i *med* nije isti, samo što tu artikulacijsku razliku zanemarujemo jer nije bitna za razumijevanje), nego u funkciji što ga taj ostvaraj ima. Početna razlika u zvuku ima dakle u našem slučaju moć značenjskog razlikovanja, pa je s funkcionalnog gledišta bitna za određivanje fonema. Sada vidimo dokle smo u prvoj raščlambi mogli doći i gdje se nalazi prva fonemska granica u izrazu *red*; ona dijeli taj izraz na dva dijela – na *r* i *ed*.

Ako usporedimo *red* sa *rad* ili sa *rez*, doći ćemo do nove podjele. Izrazi *red* i *rad* razlikuju se središnjim svojim dijelom, a *red* i *rez* završnim. Prema tome, upravo razlika tog središnjeg ili završnog dijela povlači za sobom i razliku u značenju. Možemo reći da su ti dijelovi onda bitne, funkcionalne, razlikovne jedinice, tj. fonemi. Iz toga ujedno izlazi da daljnja granica u izrazu *red* ide između *e* i *d*. Izgovarajući riječ *red*, moramo dakle triput izvršiti izbor da bismo utvrdili foneme: izaberemo između *r* i *m* (*red*, *med*), između *e* i *a* (*red*, *rad*) i između *d* i *z* (*red*, *rez*).

Izraz *red* složen je, vidjeli smo, od tri jedinice. Svaka od njih čini različitim taj izraz od bilo kojeg drugog. Rekosmo već da s fiziološkoga gledišta svaku od tih jedinica (*r* i *e* i *d*) možemo podijeliti na niz uzastopnih artikulacijskih pokreta, ali s funkcionalnoga te su jedinice nedjeljive. Ne mogu se u njima izdvajati dijelovi koji bi bili sposobni da dadu različito značenje izrazima. Zbog toga su one najmanje razlikovne jedinice, a to znači nosioci razlika u značenju.

Samo se po sebi razumije da fonemi nisu u svim jezicima (i svim dijalektima) isti. Opreke pomoću kojih smo odredili foneme za naš jezik ne moraju vrijediti za druge. Tako npr. u japanskom jeziku, gdje nema opreke $r \neq l$, sasvim je svejedno izgovorili li *red* ili *led*, *rektor* ili *lektor*, *Mira* ili *Mila* jer se u njemu ta dva zvuka (*r*, *l*) slobodno nadomještaju bez mogućnosti razlikovanja značenja.²

¹ R. Katičić je u spomenutom članku dobro definirao da se termin *fon* odnosi na govor i »označuje glas kao fizičku pojavu« (str. 137).

² Za neke druge jezike vidi u knjizi S. Babića »Jezik« (Školski leksikon), I izdanje, Zagreb, 1963. pod natuknicom *Fonologija*, koju je obradio B. László, odakle su uzeti i ovi primjeri za japanski jezik.

Da zaključimo: fonemima dakle gradimo izraze i, u isti mah, oni nam služe da razlikujemo jedan izraz od drugoga. Umjesto nekoliko tisuća različitih artikulacija za različite izraze sporazumijevamo se s nekoliko desetaka fonema: tisuće izraza samo su različiti sistemi od nekoliko desetaka fonema.

APOZICIJA

Slobodan Kovačević

I

U gramatikama hrvatskosrpskoga jezika mogu se naći različita tumačenja iste jezične pojave. Navedimo kao primjer kategoriziranje riječi *bar*, *baš*, *čak*, *međutim*, *evo*, *eto*, *još*, *samo*, *valjda*, *možda*, *ne* i dr. koje se u jednim gramatikama ubrajaju među priloge (zagrebački gramatičari), a u drugima među riječce (beogradski gramatičari). Isto je i s riječima *i*, *ni*, *zar*, *li*, *da*, *neka* i dr. koje zagrebački gramatičari ubrajaju među veznike, a beogradski među veznike, odnosno riječce. Zagrebački gramatičari ne poznaju riječce kao posebnu (desetu) vrstu riječi, kako to nalazimo npr. u Stevanovića, već te riječi, kako je već spomenuto, ubrajaju među priloge, odnosno veznike. Na mnogim primjerima moglo bi se pokazati da i jedni i drugi imaju pravo. Na primjer u rečenici *Kaži mi jesi li čitao ovu knjigu* riječ *li* ima značenje i službu veznika, jer vezuje dvije rečenice, a u rečenici *Imaš li ovu knjigu?* ona je upitna riječca. Takvi su i ovi primjeri: *Brat i sestra su se vratili* (*i* je veznik, jer vezuje dvije riječi): *I brat je došao* (*i* je riječca za isticanje), *Dao sam mu nešto novca neka mu se nađe pri ruci* (*neka* je namjerni veznik): *Neka me potraži kod kuće* (*neka* je zapovjedna riječca). Treba istaći da se u sadašnjem Pravopisu hrvatskosrpskoga književnog jezika upotrebljava termin »riječca« (npr. modalne riječce, riječce za tvorbu neodređenih zamjenica i složenih priloga: *ne*, *ni*, *i*, *sva*, *god*, *mu drago*, *ma* i dr.).

Takvih neslaganja ima još (npr. podjela zamjenica, podjela imenica prema deklinaciji, podjela glagola na vrste itd.). Ne upuštajući se u razmatranje što je bolje, odnosno prikladnije za školsku praksu, zadržat ću se ovaj put na razlikama u tumačenju apozicije, da na tom primjeru pokažem kolike nepotrebne smetnje u školskoj praksi stvaraju razlike u tumačenju istoga jezičnog problema u našim gramatičkim udžbenicima, makar te razlike i ne bile velike.

II

Po Maretiću (II izdanje njegove Gramatike, str. 414) apozicija je samo ona imenica koja stoji uz lično ili geografsko ime, npr. *profesor Jagić*, *grad Zagreb*. U primjerima: *ptica lastavica*, *čovjek trgovac*, *žena udovica* i sl. Maretić